

NĚMECKÉ PRÁVNÍ DĚJINY

1. Vrcholný a pozdní středověk na německém území – Svatá říše římská

Obecný nástin historického vývoje

Verdunskou smlouvou roku 843 se započal proces, který byl dovršen v 10. století a měl za následek samostatnost východofrancké části říše. Na dokončení tohoto vývoje se v jeho poslední fázi podílí zejména saská (či též „otonská“) dynastie (919–1024), které se podařilo prosadit uznání své vlády od ostatních německých kmenů – především Bavorů a Franků.

Původně kmenový základ nového útvaru byl dále rozšířen v důsledku několika okolností, mezi nimiž má rozhodující význam vítězství Oty I. nad Maďary (r. 955 na řece Lechu) a jeho císařská korunovace v Římě (r. 962). Takto obnovená **imperiální idea** pak provázela nově zrozený státní útvar po celé jeho dějiny až do roku 1806, kdy přestal existovat.

Označení „Svatá říše římská“ navíc odráží i určitý posun nazírání v průběhu dějinného vývoje. Jindřich I. (919–936) je ještě označován jako „král východních Franků“ (*rex Francorum orientalium*), když ovšem už na počátku 11. století je možno doložit i označení *Regnum Teutonicum*. Na německém území se mu většího rozšíření dostalo až v době pontifikátu Řehoře VII. (1073–1085), který chtěl jeho záměrným používáním v dopisech a manifestech zdůraznit nepříslušnost svého soka Jindřicha IV. (jednalo se o vladaře sálské dynastie – 1024–1125) pro řešení problémů spjatých s Apeninským poloostrovem.

Toto označení však v následujícím období jednoznačně ustupuje už v náznaku zmiňované ideji univerzálního římského císařství a nejpozději od doby vlády Jindřicha V. (1106–1125) se tak setkáváme s pravidelně používaným názvem *imperium Romanum*. Za doby panování štaufské dynastie (1138–1254) začíná jejich kancelář od roku 1157 konečně používat i formuli *sacrum imperium*, která má vyzvednout pozici císaře jako ochránce „všeho křesťanstva“ a opět tak ještě více podtrhnout univerzalistický rozměr tohoto státního útvaru.

Toto rozšířené pojetí „Svatá říše římská“ je pak konečně v 15. století v duchu už dříve prosazované ideje o tzv. „translaci impéria“ (tj. o jeho přenesení od Římanů přes Franky na Němce) a taktéž pod vlivem zvolna se probouzejícího „národního uvědomění“ rozšířeno o přídavek „národa německého“, aby pak v této podobě – „Svatá říše římská národa německého“ – zůstalo oficiálním názvem až do roku 1806.

Již velmi záhy se ovšem musejí „univerzalistické ambice“ střetnout s tvrdou realitou (nemálo ovlivněnou faktem, že „říše“ zůstává „volebním královstvím“), která neumožňuje jejich výraznější rozvinutí a naopak často směřuje k omezení císařské moci na pouhý „titulární nárok“.

Tento vývoj, s jehož některými rysy se už museli obeznámit i oba mocní Štaufové – Fridrich I. (1152–1190) a Fridrich II. (1212–1250) – pak pokračuje po údobí tzv. „mezivládí“ (1254–1273) až do konce 15. století, kdy o císařský stolec se střídavým úspěchem soupeří především rody Habsburků, Lucemburků a bavorských Wittelsbachů.

A je to tak právě Karel IV. (1346–1378), nejvýznamnější císař pozdního středověku, který svou „Zlatou bulou“ z roku 1356 potvrzuje práva nejmocnějších říšských knížat-volitelů (kurfiřtů), když se už předtím fakticky vzdal i aktivnější „italské politiky“.

Jedná se tedy v dalším vývoji v rozhodující míře o proces formování jednotlivých teritoriálních celků – „zemských výsostí“ – s do značné míry na „říši“ nezávislou správou, ba i vlastní organizací soudů, kterému se na sklonku 15. století pokusil alespoň částečně svými reformami čelit Maxmilián I. (1493–1519).

Zapomenout přitom nelze ani na další významné faktory německých dějin, které se více či méně spolupodepsaly na formování vývoje práva. Především jde o spor císaře a papeže v rámci „teorie dvou mečů“, boj o investituru, osidlování „východního území“, „křížové výpravy“ a konečně i vznik městských spolků.

Blíže se pak musíme zastavit u stavovského rozčlenění společnosti (zachyceného už tehdy např. v „Saském zrcadle“), protože právě v něm spočívá jeden z nejdůležitějších klíčů pro pochopení tehdejšího právního řádu.

Šlechta se v důsledku členění v rámci tzv. „lenní pyramidy“, na jejímž vrcholu stojí panovník, dělí na vévody, hrabata a svobodné pány (podle

tzv. „pořadí štítů“ panovníka následují duchovní a světští vévodové, hrabata a svobodní páni, ministeriálové a nižší rytíři).

Nejpozoruhodnější je přitom vzestup ministeriálů, jejichž postavení je zprvu velmi nejasné – označováni jsou původně jako „služebníci“, ne-svobodní, ba dokonce i „otroci“. Již v 11. století jsou ale panovníky sálské dynastie pověřováni úkoly úzce souvisejícími se správou země (záměrem bylo zřejmě vybudování oddané úřednické vrstvy, která by stála mimo lenní vztahy a zamezila tak dalšímu rozdrobení lenního systému, a tím i oslabování panovnické moci). Tato pozice ministeriálů se tak stává odrazovým můstkem jejich pozvolného vzestupu, v jehož průběhu se jejich postavení stává dědičným, aby nakonec jako nižší šlechta dokonce zaujali i spodní příčky lenní hierarchie, ze které byli původně vyloučeni.

Měšťané (*Bürger*) byli původně obyvatelé opevněných míst (*burg*), kterým byla (za předpokladu, že provozovali obchod – často se dále rozlišuje i mezi místním tržním právem a obchodem „dálkovým“ či „tranzitním“) poskytována asi od 11. století „zvláštní práva“. Tento jejich právní status se pak upevňuje v průběhu 12. století, kdy se v protikladu k hradům rytířů začíná jejich právo stále více označovat přímo podle místa jejich nových sídel jako městské (*Stadtrecht*). I v městských hradbách ovšem pokračuje další sociální členění obyvatelstva, když největší vliv si už záhy získává majetný a vlivný patriciát (svébytnou roli zde sehrávají také dle řemeslných odvětví členěné cechy).

Od 11. století se konečně stává zemědělská činnost podstatným odlišujícím znakem pro toho, kdo není ani rytířem, ani obyvatelem opevnění. V souladu s právě uvedeným se i jim dostává zvláštního právního statusu, který je především negativně vymezuje ve vztahu k oběma nejprve uvedeným skupinám (tak kupř. zákaz „vedení oštěpu a meče“ z roku 1152). Toto venkovské obyvatelstvo – sedláci – se postupně ještě blíže člení podle míry své osobní svobody na svobodné sedláky, poddané a nevolníky.

Zvláštní kategorií – opět se svébytným právním postavením – jsou v rámci jinak výlučně křesťanské středověké společnosti Židé (i pro ně je od počátku křížových výprav charakteristické postupné zhoršování právního statusu – např. opět zákaz „nošení zbraně“).

Právo – jeho obecná charakteristika a prameny

Obecně lze říci, že z původně na principu personalitativy vystavěných kme-
nových práv vzniká asi od počátku 11. století teritoriálně aplikované
„zemské právo“ (*Landrecht*), ze kterého se s postupující diferenciací spo-
lečnosti vyčleňuje zejména právo městské a samostatným odvětvím se
stává i právo lenní (např. v severní Itálii vznikají ve 12. stol. knihy lenní-
ho práva – *Libri feudorum*).

Mnohočetná právní pravidla je možno rozčlenit především na státní mocí
vydané právní normy – zákony (mají často i podobu privilegia pro jednot-
livce) a na právní obyčeje. Mimo tento rámec pak stojí uzavřené systémy
obou „učených práv“ – tedy římského a kanonického práva, které taktéž
pozitivně působí na obsah a rozvoj pojmového aparátu domácího práva.

Prameny říšského práva:

a) Nejprve je nutno vyzvednout zákonodárné akty zcela zásadního
významu – jako byly především listiny z let 1220, 1231 či „Zlatá bula“
z roku 1356 (viz další výklad o státně-správním vývoji).

b) Zvláštní kapitolu představují tzv. „říšské zemské míry“, mající své
kořeny ve španělsko-francouzském hnutí „Božího míru“ a snažící se ze-
jména o právní úpravu záští (*Fehde*). Snaha o omezení soukromých vá-
lek mezi feudály přitom není vzhledem k chybějící účinné centrální vý-
konné moci úspěšná, o čemž svědčí i opakované vydávání „zemských
mírů“, založené navíc na nutnosti zavazovat jednotlivé feudály přísahou
k jejich dodržování.

Vydávání těchto „mírů“ bylo započato roku 1103 Jindřichem IV. (mír
byl časově ohraničen na dobu 4 let). Jejich počet narůstal zejména za vlá-
dy Fridricha I. (říšské zemské míry vydané mezi léty 1152 a 1186). Vý-
znamný byl zvláště „Mohučský říšský zemský mír“ Fridricha II. z roku
1235 (*Constitutio Moguntina*, vyhlášena roku 1281 jako říšský zákon)
a konečně tzv. „Věčný zemský mír“ z roku 1495.

c) Do kategorie „říšského práva“ můžeme konečně zařadit i soudní
výroky královských soudů, stejně jako četná – panovníkem udělená –
privilegia.

Prameny zemského práva:

V zemích hrají rozhodující úlohu především soukromá sepsání práva – právní knihy (*Rechtsbücher*), které časem získaly subsidiární platnost nebo byly přímo považovány za „starší zákonodárné akty“. Mezi nimi pak svým významem dominuje „Saské zrcadlo“ (*Sachsenspiegel*), sepsané zřejmě kolem roku 1220 Eike von Repgowem.

Vycházejí z poetické představy, že v jeho díle mají Sasové rozpoznat své právo, stejně jako v zrcadle žena spatřuje svou tvář, zanechal po sobě Eike dílo, ve kterém se zabývá především výkladem zemského a lenního práva. Přitom je práce obohacena i o některé obecnější úvahy, výstižně dokumentující způsob myšlení vzdělavců této doby.

Zřetelně tak vystupuje do popředí autorova religiozita, která mu však nezabraňuje, aby ve sporu světské a duchovní moci nestránil prvé z nich, stejně jako se v práci objevuje i na biblickém základě vedená kritika nevolnictví. Také se zde setkáváme s výše už zmiňovanou ideou „translace impéria“, když pro Eikeho dějinné chápání světa jsou vůbec příznačné četné mytické odkazy. Archaická ustanovení jasně dokumentující stále ještě rozhodující vliv „tradice“ jsou ovšem doplňována i o pravidla mající svůj základ v modernějším a racionálnějším přístupu (tak např. ustanovení o vyhýbání se povozů na cestě). „Saské zrcadlo“ v následujícím vývoji nemálo ovlivnilo utváření práva v tomto regionu (základ pozdějšího „obecného saského práva“). Zároveň jeho vliv v průběhu kolonizačního procesu dosáhl až na území dnešního Polska či Ukrajiny. Obecně přitom platí, že bylo vždy chápáno i jako určitá obrana proti pronikání římského práva a také jako dílo velmi starobylé (připisované dokonce Karlu Velikému). Některá jeho ustanovení byla aplikována dokonce ještě ve 20. století (poslední takovýto případ je doložen roku 1932!). Dílo vzniklo nejprve latinsky a bylo Eikem na prosbu jeho lenního pána přeloženo do němčiny, jak nás o tom zpravuje sám autor ve své rýmované předmluvě.

„Saské zrcadlo“ si přitom zachovalo svůj vliv i v četných následně vzniklých mutacích (tak např. tzv. „Německé zrcadlo“ vzniklé po roku 1265). Největší význam si však získalo „Švábské zrcadlo“ (*Schwabenspiegel*) – jeho původní název byl „Císařská kniha zemského a lenního práva“, které vzniklo kolem roku 1275 v Augsburgu a bylo zřejmě sepsáno

členem tamější františkánské komunity. Kromě „Saského zrcadla“ čerpal jeho autor také z franckých kapitulářů, bavorského práva, zemských mírů, římského a kanonického práva a také z „duchovní literatury“. Dílo je také na rozdíl od „Saského zrcadla“ příznivěji nakloněno „kurii“.

Tím výčet právních knih vzniklých na německém území ovšem nekončí – z významnějších bychom mohli uvést kupříkladu ještě „Malé císařské právo“ (tzv. Frankenspiegel), vzniklé v letech 1344 až 1350 v Hesensku.

Prameny městského práva:

Městské právo spočívá ve svém prvotním období zejména na zakládacích listinách, které městům přidělovaly určitý právní status. Právo dříve založených měst bylo často udělováno dalším nově založeným městům, takže se hovoří o rodinách městského práva (mateřská a dceřiná města) – z nich vyniká zejména lübecká, magdeburgská, norimberská a freiburgská. Tato skutečnost uvedla v městském soudnictví do praxe obyčej, že soudy mateřských měst jsou městy dceřinými často žádány o poskytnutí právního poučení, což se dělo ve formě výroků nebo dobrozdání „šéfů“.

Zhruba od 13. století je městské právo rozvíjeno zejména v právních knihách, které se pokoušely o úplné zachycení městského právního života. Kromě zmíněných zakládacích privilegií obsahují zejména předpisy o vnitřní organizaci města (nejstarší městské statuty vznikly v 12. stol. v severní Itálii), nařízení magistrátů, rozsudky městského soudu, zápisy o kontraktech, zatížení nemovitostí, zprávy o stavu městských financí atd.

„Vesnická práva“ se od pozdního středověku označují termínem „naučení“ (Weistum) a jsou sepisována nejčastěji ve formě otázky a odpovědi ve vzájemném spolupůsobení mezi vrchností (pánem vesnice) a vesnicovou obcí. Jednalo se tedy hlavně o informaci práva znalé osoby (často to byli přisedící vesnických soudů) o existujícím právním stavu a způsobu řešení sporných otázek.

Souhrnně lze říci, že existují v zásadě tři způsoby vzniku „místních práv“ – privilegium (jednostranné propůjčení práva), „stanovení práva“ (Satzung), používané hlavně v říšských městech (jednalo se zpravidla o autonomní usnesení měšťanů), a ujednání mezi vrchností a obcí (Weistum).

Státně-správní vývoj

a) „Říše“

V čele „říše“ stojí panovník, přičemž „transpersonální charakter“ státního útvaru, kterému vládne, vystupuje do popředí asi od počátku 13. století. Národně-státní myšlení zůstává přitom na německém území poměrně dlouho neznámé (rozloha „říše“ se ostatně nekryla s územím osídleným jen německým obyvatelstvem). „Říši“ je dále svěřena i ochrana církve (z faktu, že termín „ochrana“ znamená ve středověku i jisté „ovládání“, se pak do značné míry odvíjejí i spory císařů s papeži).

To ostatně zdůrazňuje i císařský titul, který sice neznamenal žádný reálný přírůstek moci, v očích středověkého světa však svému nositeli propůjčoval zvláštní a ve svém významu nikoliv zanedbatelnou auctoritas světské hlavy západního křesťanstva. Platí přitom, že německá královská volba se vlastně rovná i volbě císařské (významnou roli hrál zejména rod uchazeče).

Zvolený adept trůnu je tedy následně korunován v Cáchách (poprvé roku 936 Ota Veliký – reminiscence na dědictví Karla Velikého) a získává od pol. 11. stol. titul římského krále (jakož i královské a říšské insignie). Teprve po této „instalaci“ je možná v Římě papežem prováděná korunovace na císaře „Svaté říše římské“.

Raný středověk neznal přesnou formu volby krále a také dějinný původ pozdějšího kolegia volitelů – kurfiřtů – není dodnes zcela vyjasněn. Faktem zůstává, že to byla zejména „dvojitá volba“ z roku 1198, která přiměla jednoho z nejvýznamnějších právníků na Petrově stolci – Innocence III. – k vydání buly (později v podobě dekretálu Venerabilem přijata do kanonického práva), v níž se hovoří o ohraničeném okruhu hlavních volitelů. Ač text přímo nezmiňuje jména, je z dějinných souvislostí jasné, že „vynikající postavení“ při volebních jednáních náleželo už tehdy především „franckým velmožům“ (důvodem bylo, že král se měl podle starého přesvědčení volit ve francké zemi – Frankeserde) – jmenovitě arcibiskupům mohučskému, kolínskému, trevírskému a falckraběti rýnskému.

Otázkou tedy spíše zůstává, z jakých důvodů se do tohoto voličského tělesa začlenili v první pol. 13. století právě tři zbývající kurfiřti – vévoda saský, markrabě braniborský a také český král. Eike von Repgow ku příkladu odvozuje volební právo světských volitelů od jejich starobylých úřadů zastávaných na královském dvoře, přípustná jsou však i vysvětlení jiná. Každopádně od roku 1257 vystupuje uvedených sedm kurfiřtů poprvé jako „výlučné volební těleso“, když ovšem ani nadále nezůstává vyloučena možnost „dvojitě volby“ (myslitelný byl tak třeba dvojnásobný výkon voličského oprávnění a nemalý význam měl i fakt, že dosud nebyl akceptován „většinový princip“).

Po poměrně spleťtém vývoji stanovil až Karel IV. ve „Zlaté bule“ z roku 1356 pravidla královské volby podržující si platnost až do zániku „říše“ v roce 1806 (v mezidobí ovšem došlo k rozšíření kurfiřtského kolegia) – k platné volbě je zapotřebí kvóra alespoň čtyř voličských hlasů a tento počet představuje i nezbytnou majoritu, které musí kandidát dosáhnout (ani nepřítomnost tří kurfiřtů tak nemohla zahájení volebního procesu blokovat). Na konci 14. století konečně odpadá i nutnost papežské aprobače, když se korunovačním místem stává ve 2. pol. 16. stol. trvale Frankfurt nad Mohanem (již dříve i nejčastější „místo volební“).

Zvolenému panovníkovi tradičně přináležel úkol dbát především o zachování míru a dodržování práva (Frieden und Recht) – teprve pozvolna se vyvíjí představa o jeho „výsadních právech“, souhrnně označovaných od roku 1158 jako regalia – „královská práva“ (mezi jinými právo soudit, razit mince, vybírat cla a pokuty). Mezi zvláštní císařská práva pak patří oprávnění povyšovat knížata do královského stavu (použito i v případě českých panovníků), zakládat univerzity, legitimovat nemanželské potomky atd. (jako určitou kuriozitu uveďme třeba i právo „básnické korunovace“).

Středověká říšská správa je organizována především na bázi „lenního principu“. Přísný „lenní přímus“ (panovník je nucen „do roka“ udělit uvolněná léna) přispívá již záhy k oslabení centrální říšské moci. Decentralizačnímu vývoji se významněji pokusil čelit zejména Fridrich I. – mimo jiné uvedením většího počtu ministeriálů do říšské správy, budováním žoldnéřského vojska a také vydáním listiny Constitutio de

regalibus (r. 1158), která byla převzata do Libri feudorum a formulací „královských regalů“ přispěla ke zvýšení příjmů „říše“.

Uvedeným decentralizačním tendencím však již nebylo možno účinněji zabránit. Za vlády Fridricha II. pokračuje další „výprodej říšských práv“ (paradoxně jinak velmi energický panovník, který ve svém domovském jihoitalském území přijal v oblasti zákonodárství i správy celou řadu opatření v mnohém předjímajících pozdější vývoj). Zmínit v této souvislosti musíme zejména listinu (privilegium, zákonodárský akt) *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* z roku 1220, kterou se potvrzovaly především nároky duchovních knížat na trvalou držbu světských lén.

Tentýž panovník konečně dále „podporuje decentralizaci“ i potvrzením listiny *Statutum in favorem principum* roku 1232 (vydaná o rok dříve jeho synem Jindřichem VII.). Opět je to tak říšská šlechta, které jako „zeměpánům“ (listina přímo používá termín *dominus terrae*) náleží především mocenský zisk – vyjádřený v udělení a potvrzení četných privilegií a imunit, když Statutum dále obsahuje i mnohá protiměstská opatření, kterými se tak královská moc fakticky zříkala svého přirozeného spojence a opory v boji proti decentralizačním snahám.

Dovršením tohoto vývoje je už v jiné souvislosti zmiňovaná „Zlatá bula“ Karla IV. z roku 1356. Jedná se o obsáhlé privilegium, vydané v první řadě ve prospěch kurfiřtů, kteří se navíc i sami podíleli na konečném znění některých jejích formulací. Kurfiřtům je přiznána plná zemská výsost zahrnující výkon důležitých regalů (např. mincovní, horní, ochrana Židů) a autonomní soudnictví vyplývající z privilegia *ius de non appellando* (vyloučení možnosti odvolání od jejich soudů ke královskému dvorskému soudu) a z privilegia *ius de non evocando* (zřeknutí se královského práva rozhodnout jakýkoli spor v „říši“). „Královským výsadám“ odpovídá konečně i fakt, že útok na osobu kurfiřta je nadále považován za „zločin proti majestátu“ (*crimen laesae maiestatis*).

Kurfiřti – jako pozvolna se tvořící kolegium nejvýznamnějších říšských hodnostářů – dále již v první pol. 14. stol. významně přispěli k postupnému formování „dualistického státního myšlení“, nacházejícího svůj výraz ve formulaci „císař a říše“ (Kaiser und Reich). Fakt, že si osvojují právo společně hovořit „za říši“, se pak zcela konkrétně promítá i v tom, že v době

uprázdnění císařského trůnu přináleží podle ustanovení „Zlaté buly“ tzv. „říšský vikariát“ právě dvěma z nich – falckraběti rýnskému a vévodovi saskému (jednalo se i o odmítnutí papežských nároků na správu uprázdněného trůnu, založených na znění „Konstantinovské donace“).

Asi od 12. stol. potřebuje král ve zvlášť důležitých záležitostech (např. říšské daně, vojenství) souhlas vyšší šlechty (Zustimmung der Grossen), který si opatruje na „dvorském sjezdu“ (Hoftag). K účasti na nich je oprávněna nejvyšší říšská šlechta (v počtu asi 120 – 3/4 z nich byli duchovní), později také další „páni“ a někdy už i „říšská města“ (od 14. stol.), která se po roku 1470 pozvolna „uzavírají“ do vlastního kolegia jako svébytný říšský stav (Reichsstand).

Na sklonku 15. stol. má už uvedené shromáždění, od roku 1495 označováno jako „říšský sněm“ (Reichstag), pevnou podobu a skládá se z kolegia kurfiřtů za předsednictví mohučského arcibiskupa, dále z kolegia říšských knížat, které se dělí na lavici světských a duchovních knížat – s „virilními hlasy“, vázanými na říšské statky. Do kolegia knížat náležejí ještě preláti, bezprostřední hrabata a svobodní páni – rozdělení do tří, později šesti kurií, z nichž každá měla pouze jediný hlas. Kolegium „říšských měst“ se dále dělilo na rýnskou a švábskou stolicí – tyto dva hlasy byly ale pouze poradní a mohly být uplatněny až po dohodě obou šlechtických kolegií (navíc byla města „příslušná“ pouze v otázkách zemského míru a říšských daní).

Prakticky tedy vzniká „říšské usnesení“ (conclusum imperii) tak, že císař připojí svůj souhlas k „říšskému dobrozdání“ (consultum imperii), které vzniklo po souhlasu všech tří kolegií říšského sněmu a svůj reálný základ mělo především v usnesení (relatio) kurfiřtského kolegia předanému dále ke korelaci.

U královského dvora můžeme rozlišovat zejména dědičné nebo na postavení vázané úřady (kancléřem je vždy např. arcibiskup mohučský, komorníkem markrabě braniborský atd.), vedle nichž začínají hrát určitou roli i tzv. „stálí radové“ (consilarii), ze kterých se postupně začíná vytvářet „dvorská rada“ (curia consilium, Hofrat).

Pro účely zpřesnění právního režimu vybírání daní na jednotlivých územích „říše“ byl velmi důležitý i „válečný daňový řád“ z roku 1471, který byl hlavně reakcí na „turecké ohrožení“ a který také zvýraznil nutnost jasného stanovení tzv. „říšské bezprostřednosti“ (Reichsunmittelbarkeit). Fakt přímé podřízenosti „císaři a říši“ se tak kromě zeměpánů a říšských měst týká i říšských rytířů a říšských vesnic („říšská zprostředkovanost“ naopak logicky vymezuje kategorii poddaných „říšsky bezprostředního“, od nichž měli právě tito nyní vybírat „říšské daně“ – Reichssteuer).

Je také nutno uvést, že po roku 1250 sledovaná politika snahy o navrácení či rozšíření „říšských statků“ je už brzy poté vystřídána častým „zastavováním“ říšských měst a práv (výrazně např. právě v době vlády Karla IV.). Jsou to tak v konečných důsledcích nikoliv říšská, ale rodová teritoria, o která se opírají jako o svou mocenskou základnu v říšské politice tři o trůn usilující dynastie Habsburků, Lucemburků a Wittelsbachů.

Silná a nezadržitelně postupující decentralizace „říše“, příkrý rozpor mezi ideálem univerzální křesťanské monarchie a realitou, v níž dominuje především vzestup moci jednotlivých zeměpánů v rámci stále výrazněji se formujících „zemských výsostí“, tak nutně vede k úvahám o možnosti „reformy říše“. Tyto úvahy, inspirované paralelně probíhajícími pokusy o reformu církve, nabývají na intenzitě zejména v průběhu 15. století, aby pak na jeho sklonku našly svůj reálný – byť zdaleka původním záměrem neodpovídající výraz v tzv. reformách Maxmiliánových.

Na wormsském říšském sněmu v roce 1495 se král a říšské stavy dohodli na přijetí čtyř říšských reformních zákonů, z nichž první pojednával o „věčném zemském míru“, další o říšském komorním soudu, výčet konečně uzavíral tzv. „exekuční řád“ a řád o vybírání prostředků určených především pro financování říšského komorního soudu a „zajištění míru“ (gemeiner Pfennig). Roku 1498 je pak hlavně se zřetelem k soudnímu aspektu svých kompetencí reorganizována „dvorská rada“.

I stavy přitom v reakci na panovníkovy záměry zvyšují svou aktivitu – jejím plodem je především zřízení „říšského regimentu“ jako permanentně zasedajícího orgánu, majícího zajistit zeměpánům hlavně zvýšenou politickou váhu na říšské úrovni. Zůstává však pouze u pokusu (v letech 1500–1502) – a to především proto, že říško-stavovský

centralismus představoval vzhledem k teritoriálním a proti ústřední moci namířeným zájmům rozhodujících říšských stavů vlastně nutně protimluv. Roku 1512 se konečně přikročilo i k zřízení „říšských krajů“ (Reichskreisen), a to především pro usnadnění exekuce v případě naplnění ustanovení o zemském míru.

Tato opatření, stanovení daňové soustavy, pevná podoba říšského sněmu a také fakt, že právě z této doby pochází už zmiňovaný název „Svatá říše římská národa německého“, svědčí jednoznačně o tom, že právě na konci 15. a počátku 16. století dostává „říše“ modernější podobu, na niž pak navazují i všechny další úpravy raného novověku.

b) „Země“

O faktorech, které přispěly k procesu formování „zemské výsosti“ jako jednoznačně decentralizačního prvku v dějinách „říše“, jsme již hovořili. Dodejme nyní, že v čele jednotlivých zemí stojí „zeměpán“ (Landesherr, *dominus terrae*), jehož snahou je především zajistit nedělitelnost vlastního území.

Úkolem zeměpánů je hlavně dbát o zachování „míru a práva“ v zemi. Významnou roli si ovšem začínají, v závislosti na konkrétních podmínkách, stále více přisvojovat postupně vznikající „zemské stavy“ (Landstände), chápané jako shromáždění „lepších a větších země“ (*meliores et maiores terrae* – označení poprvé doložitelné k roku 1231). Právě bez jejich souhlasu nesmí zeměpán učinit nejdůležitější rozhodnutí bezprostředně se dotýkající osudů jím ovládané země (vyhlášení války, prodej části území, povolování daní). Jednotlivé zemské stavy potom konkrétně členíme na světskou a duchovní šlechtu, když většinou k nim přináležejí i svobodná města, a např. v Tyrolsku dokonce i sedláci.

Vznikající „dualismus“ pak nachází zejména od 2. pol. 14. stol. stále více svůj institucionální výraz i na jednotlivých zemských sněmech (Landtag), členěných nejčastěji na kurie prelátů, rytířů a měst.

Ve správě zemí dochází k důležitému obratu asi na počátku 13. stol., kdy je dosavadní princip správy založený na bázi lenní soustavy pozvolna měněn na „úřední uspořádání“. Na místo z dědičného nároku oprávněného

leníka tak nastupuje placený a pro určitou oblast určený „nositel úřadu“ (Amtmann), kterého je později dokonce možno i odvolat. Uvedené označení by nás přitom nemělo oklamat – v žádném případě se v této době ještě nejedná o „úředníka v moderním pojmání“. Výkon místní správy vyžadoval příslušnost k rytířskému stavu („úřad“ bylo často možno obdržet též jako „zástavu“), přičemž hlavní úkoly spočívaly ve vybírání příslušných příjmů a také v dohledu nad ostatními „zeměpanskými právy“.

Dozor nad těmito „úředníky“ potom náležel centrální zemské správě, vytvářené systematictěji od konce 13. stol. v souvislosti se vznikáním pevných rezidenčních sídel. Nad starými dvorskými úřady (např. číšník, maršálek) tak začínají dominovat právě ty s centrálním charakterem – zejména zemská kancelář na čele s protonotářem, brzy označovaným i jako kancléř. Jejimi členy byli zpravidla klerikové a určitá „byrokratičnost“ této instituce stojí v zřetelném protikladu ke „dvorské radě“ (Hofrat), vytvářené hlavně rytíři a povinované zeměpánovi především „radou a pomocí“ (Rat und Hilfe).

Uvedený výklad o státně-správním vývoji zemí je přitom pochopitelně určitým zjednodušením, které má různou míru platnosti pro jednotlivá říšská území a závisí na zcela konkrétních podmínkách jejich dějinného vývoje.

c) „Města“

V počátcích vývoje stojí v čele města jeho zakladatel (Stadtherr – král, zeměpán), přičemž některým z měst se podařilo v rámci „emancipačního vývoje“ jeho nadvládu setřást či alespoň omezit. Královská města přitom přijímají označení „říšská“ (*civitas imperii*). V těchto městech se také začíná nejprve (asi od konce 12. stol.) po italském vzoru prosazovat samosprávný systém charakterizovaný především rostoucím významem městských rad, řídících postupně všechny rozhodující aspekty života města.

Začátkem 14. stol. se městské rady prosazují na celém území „říše“. Jejich členové pocházejí především z řad bohatého městského patriciátu (ve 14. stol. – v době častých vnitřních městských bojů o pozice a vliv se přístup zároveň otevírá v rozsáhlejší měřítku i zástupcům cechů, někde

však zasahuje přímo císař ve prospěch pokračování „samovlády patriciátu“ – tak např. Karel IV. v Norimberku a Frankfurtu).

Radu vytvářejí jmenovaní nebo volení konšelé (consules), kterým často ještě předsedá rychtář, zastupující pána města – stále více ale vystupuje do popředí úřad purkmistra. Kromě své původně dominantní úlohy v městském soudnictví tak rychtář ztrácí pozice i ve správě města, která stále více přechází na jeho vlastní orgány.

Zásada „městský vzduch osvobozuje“ (Stadtluft macht frei) potom znamená lhůtu „roku a dne“ (ve skutečnosti zpravidla tři roků a šesti neděl), po nichž se poddaný pobytem ve městě stával měšťanem (Bürger der Stadt). Nadále ale neměl účast na politické moci (jeho postavení bylo závislé na činnosti, kterou vykonával).

Souhrnně lze tedy říci, že města se postupně přeměňují v stále většími pravomocemi vybavené samosprávné celky s narůstajícím charakterem právnických osob. Někdy se takto přímo hovoří o dokončení vznikání středověkého města jako „právního města“.

d) „Vesnice“

I v agrárním světě určovaném především rozvojem vrchnostensko-podanských vztahů si podržela z dřívějších dob určitou autonomii „vesnická obec“ (Dorfgemeinde) se svými orgány (tzv. „vesničtí šéfové“). Rovněž zde můžeme pozorovat rozvrstvení vesnického obyvatelstva, které se promítá do různé míry účasti na výkonu práv. Účast na „vesnických právech“ je vztažena k „dvorci“ (statku) a neváže se na osobu. Vesnické právní vztahy tedy zůstávají ve velké míře statickými, vázanými většinou na „dědičné grunty“.

Prostor pro rozhodování, který „vrchnost“ (Grundherr, zastupovaná často „vesnickým rychtářem“) vesnickým orgánům přenechává, se přitom podle území a doby velmi liší. Obecně ale platí, že především východní kolonizace s sebou přináší pro sedláky mnohem příznivější právní uspořádání, které se „v právu obce“ promítá zejména do výkonu vlastního soudnictví a také určitého osvobození od dávek (jako součást osidlovacího práva, označovaného jako *ius theutonicum*).